

УКРАЇНА: ВІД ІМПЕРСЬКОЇ ОКРАЇНИ ДО НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ*

Сучасний стан України та її перспективи на майбутнє цікавлять багатьох із тих, хто живе поза її межами. Це одна з найбільших європейських країн, територія якої майже дорівнює території Франції, за кількістю населення вона лише трохи поступається Італії. Для того, щоб розуміти цю країну, необхідно орієнтуватися в широкому колі проблем, і не лише тих, що залишилися їй у спадок від радянського періоду, але й тих, коріння яких сягає значно давніших часів, зокрема у такій сфері, як взаємини з Польщею та Росією. Історія відносин між Україною та Росією дає найбільше простору для неадекватних інтерпретацій, а схильність до звичних кліше досить часто призводить до формування хибної політики. Наведемо приклад: сучасний автор американського кварталника «Foreign Policy» пише про майбутнє повернення України «до складу великої російської держави» — вважаючи, що до 1991 р. Росія володіла Україною впродовж щонайменше «третьох з половиною століть»¹.

Уявлення про те, що статус України як частини Росії є нормою, не лише помилкове з історичного погляду, воно також дає підстави вбачати в сучасній незалежності України аномалію. У цій статті ми спробуємо подолати цей стереотип, розглянувши формування сучасної української нації та держави у ширшому контексті становлення модерних націй в Росії та Польщі. Такий підхід дозволяє нам звернути увагу на той аспект націоналізму, який дослідники часто перекичують чи не помічають — його інтернаціональний, міжнародний зміст, те, що націоналісти змагаються за визнання в світовій спільноті.

Факт виникнення нації на місці провінції чи окраїни, як це відбувалося з Україною в її взаєминах з Росією та Польщею, може бути визначений за таким показником, як ступінь самоусвідомлення цієї нації на ширшому міжнародному тлі, міра виходу її за рамки спільності, частиною якої вона вважалася раніше. Змагання за

*Друкується за виданням: Шпорлюк Роман. *Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Георгій Касьянов (пер. з англ., передм., упоряд.)*. — К.: Дух і Літера, 2000. — 354 с. з авторськими виправленнями та бібліографічними доповненнями.

незалежність не викликане прагненням відокремитися від ширшого світу; навпаки — воно мотивоване бажанням брати *безпосередню* участь у світових справах, не через столицю іншої держави, а шляхом створення столиці власної. Для того щоб посісти у світі чільне-місце, навіть у таких галузях, як спорт, музика чи наука, потрібна політична незалежність.

Отже, творення сучасної України треба розглядати в міжнародному, *інтер*-національному контексті. Перші будівничі російської нації воліли бачити українців росіянами; будівничі Польщі хотіли, щоб «їхні» українці були поляками. Національна свідомість сучасних українців формувалася тими, хто не бажав бути ані поляком, ані росіянином. Але якщо українці стверджували свою окремішність, «виходячи зі складу» Росії та Польщі, то росіяни й поляки у свою чергу формували власну національну (модерну) ідентичність, протиставляючись уже Заходові та взаємодіючи з ним². Отже, ті центри, історія яких безпосередньо була пов'язана з Україною, — Санкт-Петербург, Варшава, Стамбул, — зіткнулися з тим, що їхня вищість щодо їхніх «Україн» поєднувалася з власною нерівноправністю, відсталістю щодо Заходу, Європи, «цивілізації», стосовно яких *вони самі* були окраїнами, або ж «Українами»³. Отже, український проект націотворення був лише спробою перетворення окраїн кількох націй (останні, в свою чергу, були окраїнами Заходу) в суверенну спільноту, здатну безпосередньо спілкуватися з ширшим світом, з тим, що в ХІХ, а ще більше у ХХ ст. вважалося зосередженням сучасної цивілізації в політиці, економіці, науці й культурі.

ОСНОВИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Повернімося до питання: чи була все-таки Україна частиною Росії упродовж трьох з половиною століть? Лише невелика її частина. До 1648 р. практично всі українці перебували у складі польсько-литовської Речі Посполитої, кордони якої сягали східних наддніпрянських земель. Лише після 1667 р. частина цього величезного (сучасні території Чернігівської та Полтавської областей і Київ) простору перейшла під владу московського царя. Після 1667 р. Варшава володіла значно більшими українськими територіями, аніж Москва. Землі на захід від Дніпра залишалися у складі Речі Посполитої аж до 1793-1795 рр. Польська шляхта зберігала панівні позиції в цьому

регіоні до 1830, якщо не до 1863 р., а значний польський вплив у соціальній та культурній сферах залишався відчутним аж до революції 1917 р.⁴

У XIX ст., незалежно від того, під чією владою жили українці — Габсбургів чи Романових, — польський вплив був вельми відчутним, навіть на Лівобережній Україні, де поляки втратили свій панівний статус ще в XVII ст. Зрозуміти сучасну Україну, якщо вважати її лише колишньою провінцією Росії, неможливо. Українсько-польський контакт був надзвичайно важливим і відчутним аж до 1939-1945 рр. Як зазначав Іван Лисяк-Рудницький, «вся історія українського національного відродження в Галичині, починаючи з 1848 р. і до Першої світової війни та й після неї, визначалася щодалі гострішою боротьбою проти польського домінування в провінції»⁵. Панування польських земле-власників в Галичині та на Волині тривало до 1939 року.

Що ж до Південної України, включаючи Крим, яку Росія відвоювала наприкінці XVIII ст. в Османській Порти, то в даному разі можна говорити про декілька століть тривалого впливу ісламських володарів. Зовсім іншою була ситуація в Західній Україні. Закарпаття безперервно перебувало у складі Угорщини з середніх віків до 1919 р., коли воно було анексоване новоутвореною Чехословаччиною. З 1939 до 1944 р. воно знову опинилося під Угорщиною, і лише після цього, вперше в своїй історії, — перейшло під владу Москви.

Район Чернівців, Північна Буковина, перебував у складі Румунії з 1918 р., і перейшов під радянську владу лише 1940 р., формально ж він став частиною СРСР після 1944 р. Що ж до сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей, то ці території були частиною Польщі від середини XIV ст., 1772 р. були анексовані Австрією, і як «Східна Галичина» залишалися під владою Габсбургів до 1918 р. Після короткої «перерви на незалежність» 1918-1919 р. цей регіон був завойований нововідтвореною Польщею і ввійшов до складу СРСР 1939 р., коли польська держава була знищена арміями нацистської Німеччини та Радянського Союзу. Після нападу Гітлера на Радянський Союз Галичина була окупована нацистами і повернулася під Радянський Союз 1944 р. Лише з того часу вона стала постійною частиною України — до 1991 року в складі СРСР, після цього — в незалежній Українській державі.

Отже, цілком очевидно, що Україну не варто розглядати лише як колишню частину Росії чи радянського простору; вона тісно пов'язана

не лише з Росією, а й з країнами Центральної Європи та Чорноморського регіону. Лише наприкінці XIX ст. народ, який нині відомий як «українці», взяв собі цю назву та почав уживати слово «Україна» щодо своєї батьківщини. До цього часу українців називали русинами в Австрії, руснаками в Угорщині, малоросами (або ж козаками) в Російській імперії. Однак цього разу назва «Україна», яку почали використовувати стосовно всіх земель, поділених між різними державами та заселених народом, що обрав спільну назву «українці», не мала нічого спільного з поняттям «окраїна» (буквального значення слова «Україна», спільного як для російського, так і для польського мовного вжитку впродовж століть). «Україна» охоплювала величезну територію — від земель донських козаків на сході до північних регіонів Угорщини на заході, від гирла Дунаю на півдні до північних кордонів сучасної Сумщини та Харківщини. Навіть побіжного погляду на карту Європи вистачить, аби зрозуміти, що така величезна територія не могла бути «окраїною» чи «прикордонням». Перші «винахідники» цієї нової великої країни (а вона існувала тоді лише в їхній уяві) цілком свідомо, навмисно обрали для неї назву, яка раніше позбавляла їхній народ права називатися нацією.

Збирання до купи всіх «Україн» тривало аж до 1954 р., коли була приєднана колишня «окраїна/Україна» Османської імперії — Крим. Саме з цього часу Україна існує як єдина спільність, з власним центром.

Поряд із наведеними фактами, які зазвичай або забувають, або просто не знають, пригадаємо один досить популярний стереотип. Багато хто вважає, що українська національна ідея була вперше сформульована в Галичині, в часи Габсбургів, і згодом поступово експортована на Схід, у підросійську Україну. Цілком очевидно, що вплив Австрії справді був значним — «русини» не лише мали унікальну можливість скористатися перевагами модерного уряду й закону, але й на міжнародному рівні визнавалися частиною спільноти слов'янських народів. Утім, думка про те, що вони є частиною більшої української нації, вперше була сформульована на сході, в Росії, а не в Австрії. Саме до цієї України після тривалих і ретельних роздумів вирішили приєднатися австрійські русини. Вони ніколи не вважали себе ядром України, хоча за більш сприятливих обставин їм удавалося відігравати провідну роль в українському національному русі XX ст.

ФОРМУВАННЯ НАЦІЇ: ДЕЯКІ ЗАГАЛЬНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Що таке нація?

Для того щоб краще збагнути проблеми, пов'язані з формуванням української нації, варто звернутися до теоретичних та історичних досліджень із націоналізму, які починаються з таких засадничих питань, як «що таке нація?» і «як вона формується?» І в цьому випадку найпридатнішим може бути блискуче визначення Бенедикта Андерсона. Він вважає, що нація — це «уявлювана спільнота» (підкреслимо, не *уявна*), яка засадничо є територіально визначеною та суверенною⁶. Націоналізм виконує потрійне завдання: він «націоналізує» народи, відокремлюючи їх від інших та постачаючи їм ідею національного самовизначення; він створює національну історію, приписуючи національні ідеї людям, які жили в донаціональну епоху; нарешті, він націоналізує територію, окреслюючи її як власність нації, як її життєвий простір. Що ж до типології націй, то досить цікавий набір дефініцій запропонувала Лія Грінфелд у книзі «Націоналізм: п'ять шляхів до модерності». Вона вважає, що «всі сучасні нації, крім англійської (яка була першою модерною нацією взагалі), утворилися в процесі протистояння, конфронтації з іншими націями. Наприклад, російська модерна національна ідея сформувалася тоді, коли став відчутним вплив Заходу на російську свідомість і державну політику. Захід був інтегральною, невід'ємною частиною російської *національної* свідомості. Зрештою, якщо б не було Заходу, не мало б сенсу і бути нацією»⁷.

У такому розумінні нації — це суто модерний феномен. Націю можна визначити як «територіальну спільноту» — саме таке визначення домінувало в Західній Європі; або ж як «культурно-мовну спільноту» — такий підхід переважав у Східній та Центральній Європі. У межах сучасного розуміння нації такі категорії, як клас, економічні умови, соціальний статус, релігія, підпорядковані поняттю нації. Ототожнення суверенності з нацією надало націоналізмові його революційного характеру, руйнівного для старої монархічної влади, освяченої релігією. Неможливо уявити модерні нації поза ідеєю суверенітету народу. Творення національної ідентичності включає уявлення про статус і майбутнє того, що в процесі становлення нації перетворюється на субнаціональні ідентичності. Те, що є субнаціональним для однієї нації та націоналізму, може бути національним чи протонаціональним

для інших. Те, що для націоналіста однієї нації є повноцінною мовою, здається регіональним діалектом в очах прихильника іншої. Отже, в сучасних національних державах спільним є те, що здебільшого одна мова вважається національною (чи «стандартною»), саме вона є мовою шкільного навчання та громадського вжитку.

У процесі становлення сучасних європейських націй склалося декілька варіантів підходу до внутрішніх культурно-мовно-етнічних відмінностей. Зокрема, у Франції існувала тенденція впроваджувати одну мову як офіційну та «національну», інші мови переводилися (в разі необхідності — насильницьким шляхом) на статус місцевих діалектів. У Німеччині, з її політичною фрагментованістю на початку новітньої ери, такий шлях був неприйнятним. Тому її керівництво толерантно ставилося до мовного розмаїття, хоч і в межах широкого визначення «німецької» мови, інститутів і традицій. У Британії бачимо ще один варіант. На думку Лінди Коллі, британська нація була створена з уже сформованих національних спільнот — англійської, шотландської та валлійської. Їхнє національне «я» та інституції залишилися незайманими. Англія, Шотландія та Уельс не припинили свого існування. Було створено нову форму єдності, основу на солідарності проти спільного «чужого»⁸.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Підхід, що пропонується в цій статті, відрізняється від вельми популярної колись схеми формування так званих малих націй, запропонованої видатним дослідником історії націотворення Мирославом Грохом⁹. У цій схемі становлення модерної нації розглядається як внутрішній процес, викликаний соціально-економічними змінами, переходом від феодалізму до капіталізму. Певна етнічна група чи «мала нація», наявність якої є передумовою націотворення, проходить через три стадії: наукову, культурницьку та політичну (яка є фінальною). Сам процес формування нації є наслідком або проявом розвитку капіталістичного суспільства як такого. На першій стадії головними дійовими особами є науковці, які нагромаджують та впорядковують матеріал, необхідний для творення національної історії, та, зрештою, пишуть цю історію. Згодом починається друга стадія, «культурницька»; надбання попереднього періоду стають засобом патріотичної агітації в масах, популяризації ідеї внутрішньої культурної єдності.

Нарешті, приходить третя, політична стадія, коли національна ідея набуває політичного значення.

У цій статті я розглядаю процес націотворення та націоналізм як політичні явища від самого початку, *ab initio*, навіть якщо ті, хто безпосередньо бере участь у національному русі, заперечують будь-який політичний контекст чи спрямування своєї діяльності, або твердять, що їхньою єдиною метою є дослідження народної культури чи місцевої історії. В основі цього підходу — бачення влади не в його класичному розумінні (влади як монополії на легітимне насильство). Є інші різновиди влади, наприклад економічна, соціальна чи культурна — спроможність, здатність продукувати та поширювати символи, цінності й ідеї. Крім відносин панування й примусу є також відносини виробництва та обміну матеріальних благ (без сумніву, надзвичайно важливі) та не менш важливі відносини у сфері інформації, спілкування, відносини вироблення та обміну символів, ідей і цінностей. Отже, якщо розглядати «будителів нації» в такому аспекті, саме як творців структур такої влади та цінностей, котрі освячують цю владу, стає цілком зрозумілим, що їхня діяльність мала принаймні потенційний політичний зміст; її наслідком була дестабілізація домінуючої ідеології, в якій найбільше значення для суспільної влади мали символи й цінності, а не ідентичність¹⁰.

ПОБУДОВА ОДНІЄЇ НАЦІЇ ЯК ДЕМОНТАЖ ІНШОЇ

Звернімо увагу на ще один аспект національного відродження так званих «малих націй», якого бракує схемі Гроха, а саме: цей процес є, крім іншого, свідченням, виявом *розпаду* іншої, вже існуючої нації. Формування нації є не лише інтернаціональним процесом в тому розумінні, яке запропонувала Лія Грінфельд (тобто таким, що стосується суверенних держав); це також внутрішньо-державний процес, в якому стара («велика») нація розпадається і перетворюється на дві чи декілька нових. У цьому варіанті епітет «нова» цілком природно стосується й тієї нації, яка зберігає за собою ім'я «старої», «великої» чи «історичної». Зберігаючи традиційну назву, ця нація за багатьма визначальними показниками є новою спільнотою, такою ж, як будь-яка інша нова нація. Такий підхід дозволяє нам розглядати творення України, Словаччини або Чехії (Богемії) як один з аспектів трансформації польської, російської, угорської та німецької домодерних націй. Отже, так звані історичні

нації, тяглість яких зазвичай контрастує з історичною перервністю «неісторичних», в новітню епоху націотворення також переживають глибокі трансформації¹¹. Їхнє перевтілення відбувається у двох напрямках: по-перше, від них відокремлюються народи, які самі перетворюються на нації, по-друге, вони розширюються за рахунок включення до складу нації тих соціальних верств, які раніше перебували поза її межами в домодерні часи.

У ході формування нової нації лідерство перебирає певний суспільний клас чи соціальна верства з чітко визначеними етнічними ознаками, які згодом перетворюються на риси та ознаки всіх інших верств суспільства. У цьому процесі її етнічні риси стають основою національної мови й культури. Відповідно процес національної дезінтеграції спочатку виглядає як спроба розв'язати проблеми економічного характеру чи культурної інтеграції: наприклад, свого часу єврейське національне відродження (тобто творення модерної єврейської нації) вважалося лише «внутрішньою» соціально-релігійною проблемою в рамках польського національного відродження. Отже, слова Теодора Герцля щодо єврейської національної ідентичності можуть бути узагальненням та ілюстрацією більшості інших подібних висловлювань діячів національних відроджень: «Я не вважаю єврейське питання суто релігійним чи соціальним... — це проблема національна. Ми — нація»¹².

ТВОРЕННЯ УКРАЇНИ

Малоросія, Велика Росія, Росія

Україна є конкретним прикладом того, як процеси творення, розпаду та відтворення (трансформації) націй стають різними проявами єдиного феномену. Коли освічені еліти Російської імперії почали усвідомлювати себе «росіянами» в модерному, сучасному розумінні, це було їхньою реакцією на вплив Заходу (Європи). Деякі інші підлеглі царя, які вважалися гідними кандидатами на вступ до товариства «росіян», відхилили запрошення до участі в націотворенні; натомість вони заявили, що коли настав час визначитися в національному відношенні, вони зроблять це як члени іншої нації.

Відповідні свідчення можна знайти в поемі Семена Дивовича «Разговор Великороссии с Малороссиєю» (1762), яку, мабуть, слід вважати одним із перших формулювань української позиції. «Малоро-

сія» терпляче пояснює, що хоч вона має спільного сюзерена з «Великоросією», її не можна вважати підлеглою останньої, і в неї є власна, окрема історія та характерні ознаки, які не можна вважати лише відмінностями великоросійських. Навіть більше, «Малоросія» має рівні права з «Великоросією»¹³.

Отже, цілком очевидно, що не варто говорити про «Україну» як частину «Росії» в XVII ст.: тоді ідеї російської державності (та нації) як чогось окремого від особи монарха та його володінь, не тотожного їм, ще не існувало. Ця ідея виникла, на думку Лії Грінфельд, лише за часів Петра I й остаточно сформувалася за Катерини II. Отже, коли цар, володар Великоросії, став також сувереном Малоросії — північно-східних територій України, — Малоросія не перетворилася на частину Росії в сучасному розумінні, як національна спільність. Ця Малоросія, яка була чимось на зразок домодерної, історичної українсько-козацької нації, утримувала власну систему самоуправління, судочинства, суспільних інституцій принаймні ще сто років після переходу під скіпетр російського царя. Проект побудови російської нації вимагав ліквідації окремої малоросійської свідомості: проте саме в останні десятиліття автономного існування Малоросії почала формуватися та мова захисту її прав, яка свідчила про зародження модерної концепції нації.

Російський проект

У політиці розбудови російської національної держави, яка розпочалася ще до того, як українці створили власну національну ідею, можна знайти певні спрямування, які безпосередньо стосувалися тих, кого ми могли б назвати українськими підданими імперії («українськими» в домодерному, донаціональному значенні цього слова). У часи правління Катерини II (1762 — 1796) у Санкт-Петербурзі вважали, що ліквідація традиційних малоросійських інститутів є лише одним з елементів широкомасштабного проекту націо- та державотворення, який потребує цілої низки різноманітних заходів, спрямованих на досягнення однієї мети: повного поглинення Малоросії Російською державою та суспільством. Грінфельд звертає нашу увагу на таку цікаву обставину: «Можливо, не менше як половину загалу перших російських націоналістів становили українці. Ймовірно, сам по собі цей факт не мав би особливого значення, але в Росії, яка впевнено перетворювалася на зразковий приклад *етнічної* нації, така роль етнічних неро-

сіян справді додає чималу частку іронії до цієї історії... В Санкт-Петербурзі та Москві малоросійська молодь, котрій явно бракувало самоповаги, практично йшла в перших рядах новонародженої російської інтелігенції, закладаючи основи великоросійської національної свідомості»¹⁴.

Не піддаючи сумніву факти, на яких побудовані висновки Грінфельд, треба все ж таки пам'ятати, що нація, яку допомагали будувати українці, не була етнічною російською нацією: імперський проект побудови нації не визначав великоросійську ідентичність як таку, що базується на російському етнічному складникові. Саме піднесення України в пізніші часи стало поштовхом до етнізації та «зменшення розміру» російської ідентичності, унаслідок чого, власне, слово «росіянин» стало синонімом «великороса».

Отже, російський імперський уряд і суспільство мали підстави очікувати, щоб Малоросія (яка після відокремлення від Польщі всередині XVII ст. вже перебувала під царями понад сто років) разом з територіями, здобутими у 1793-1795 рр., приєдналася до великоросів у справі побудови нової, «європейської» Росії. Багато уродженців Малоросії (тобто українці за сучасними критеріями), особливо у XVIII ст., фактично брали участь в різноманітних заходах, які ми можемо об'єднати єдиним терміном — «націотворення в Росії».

Те саме можна сказати і про XIX ст., хоч ми мусимо зауважити, що російське націотворення мало різний зміст у різні часи. У XVIII та першій половині XIX ст. концепція російської нації була достатньо відкритою: Росію ще не трактували як країну великоросів. Важливо пам'ятати, що невід'ємним складником формування російської національної ідентичності було створення національної історії, побудованої на ідеї царської держави з тисячолітньою історичною тяглістю від Києва до Володимира, Суздаля, Москви і, зрештою, — до Петербурга. Фактично ця конструкція вперше з'явилася у зв'язку з приєднанням України до Росії після 1654 р.; її основна ідея полягала в тому, що тогочасні росіяни мали державу з безперервною історією від часів Київської Русі. Наслідком стало заперечення права українців на історію власної державності та на вимоги незалежної державності у майбутньому.

Таке розуміння історії, хоч і вельми вигідне, зрозуміло, було далеким від реальності. За декілька століть до приєднання України, офіційна Московія мала досить туманне уявлення (якщо воно взагалі

було) про свій спадковий зв'язок з Києвом¹⁵. І саме від новоприбульців з півдня московити довідалися про це. Ідея, за якою саме ці прибульці та московити були справжніми «руськими», відігравала надзвичайно важливу інтегруючу роль у вісімнадцятому столітті і в пізніші роки. Росіяни й надалі всіляко удосконалювали свою «національну» історію, приписуючи Великому князівству Московському роль єдиного, легітимного та прямого спадкоємця Києва, — спочатку спираючись на аргументацію релігійного та династичного характеру; згодом, в епоху етнічного націоналізму, доводячи наявність спільної етнічної ідентичності у модерної російської нації (і її імперії) та Київської Русі і заперечуючи легітимність претензій на київську спадщину всіх інших спільнот, що також діяли на «післякиївському» просторі. (Це, зокрема, робило польську та литовську присутність на цих територіях нелегітимною). Коли в Європі ХІХ ст. набрав силу етнічний націоналізм, цю схему було радикалізовано: називатися справжніми росіянами могли лише великороси, тоді як українцям і білорусам пропонувалася роль або молодшого брата в російській родині, або «також росіян», але зіпсованих іноземними впливами.

На початковому етапі націотворення співвідношення «малоросів» та «великоросів» і «росіян узагалі» залишалося нез'ясованим. Чимало «малоросів» та дехто з «великоросів» вважали набагато важливішим те, що російська *народність* є частиною слов'янської родини, отже культурний здобуток Малоросії, її пісні, фольклор, навіть історичний досвід можуть стати й частиною «панросійської» ідентичності, конкретний зміст якої так ніколи і не було визначено. У той час як імперський уряд впроваджував ідею «офіційної народності», деякі росіяни знаходили в українській історії матеріал для ліберальнішої, антисамодержавницької концепції загальноруської російської нації (згадаймо хоч би зацікавлення деяких декабристів історією України).

Те, що імперське розуміння російської нації як ідеологема ґрунтувалося на протиставленні Заходові, серйозно позначилося на внутрішньому статусі малоросійської історії та суспільства. Держава згори стверджувала своє бачення російської нації, в якому Росія ототожнювалась із самодержавством; освічене суспільство, тобто громадянське суспільство, що народжувалося, не мало можливості створити власну, альтернативну модель. Отже, бачення місця російської нації в міжнародному контексті будувалося на постійному

порівнянні із Заходом; при цьому фактична і часом неусвідомлена адаптація одних елементів західної моделі супроводжувалася свідомим запереченням інших.

Український проект

Якщо вихідці з Малоросії відігравали таку визначну роль у російському націотворчому проекті, чому деякі з них відмовилися приєднатися до того, що вже існувало, обравши інший шлях і проголосивши себе українцями? Якщо «російський проект» був ознакою «європеїзації Росії», чи не ставало українство реакційним рухом, відмовою сприйняти Європу? А може, український рух був результатом того, що шлях до Європи, який торує Санкт—Петербург, не підходить Україні?

Ми схилиємося саме до останнього варіанта. Відчуваючи, що і Росія і Польща самі є окраїнами Заходу, перші будівничі української нації вирішили, що треба шукати безпосередній, прямий шлях до «Європи», а не просити на це дозволу у Санкт-Петербурзі, залишаючись при цьому периферією периферії.

Момент появи перших ознак модерної української національної свідомості можна визначити досить точно: кінець вісімнадцятого століття. Тих, кого ми могли б назвати першими українськими націоналістами, єднали певні спільні риси: вони належали до вищих соціальних верств суспільства, були добре освіченими людьми, непогано знали світ поза межами власної батьківщини. Залишаючись людьми релігійними, вони водночас були носіями елементів секуляризованого, світського світогляду, який дозволяв їм дивитися на державу і державну владу не так, як її сприймали прихильники божественного права монархів. Вони були свідомими того, що принаймні деякі народи самі вибирали форму правління.

Окремі, поодинокі особистості з ширшим поглядом на власну батьківщину та світ загалом були здатні зрозуміти, що відбувається масштабний процес зміни поглядів на суспільство й державу і відповідно — зрушень у внутрішній структурі цих явищ. Роль монарха у визначенні долі своїх підданих ставала меншою, натомість дедалі більше зростала роль народу. Проте як можна було визначити цей «народ»? Якими були критерії для визначення спільноти, що мала повноваження вибирати собі правителів, відповідальних перед народом?

Перше визначення України будувалося на суто історичних аргументах. В епоху Катерини II Малоросія ще пам'ятала, що вона була

дитиною (дехто сказав би приймою) Речі Посполитої і пишалася цим; патріоти цієї України боронили свої права перед імперією, посилаючись саме на історичну тяглість, зв'язок з Річчю Посполитою. Такими, зокрема, були погляди Григорія Полетики, котрий «створив образ України — шляхетської демократії на зразок Речі Посполитої»¹⁶. В дев'ятнадцятому столітті історик України (народник) Олександр Лазаревський критикував Івана Мазепу, провідника невдалої спроби добитися незалежності України на початку XVIII ст., за спотворення нібито демократичного суспільного устрою України: «Немає сумнівів, — писав Лазаревський, — що якби не було стримуючої влади російського уряду, Мазепа перетворив би Малоросію на малу Польщу з усім її розкішним життям для панів та всіма можливими негараздами для мужиків»¹⁷.

Відкидаючи суспільний устрій старої Польщі та ідеї її наслідувачів, Лазаревський, не усвідомлюючи цього, фактично визнавав наявність політичних зв'язків України з неросійським світом. Творення української національної історії, яка «виходила зі складу» імперської версії «російської» історії, передбачало претензії на тяглість політичної традиції між Малоросією (як спадкоємицею козацької доби, пов'язаної з Річчю Посполитою) та Київською Руссю.

Згодом, коли історична малоросійська нація внаслідок внутрішніх і зовнішніх чинників припинила існування, українці в пошуках спільних ознак власного «ми» та відокремлення «інших» звернулися до етнографії. Етнографічний чинник дозволив окреслити межі України територією, де більшість населення, селянство, розмовляли українськими діалектами.

Незалежно від характеру аргументів — були вони історичними, етнографічними чи філологічними — твердження про наявність окремої української культурної ідентичності мали політичний контекст від самого початку. Так чи інакше вони ставили під сумнів офіційне, імперське бачення нації. Згідно з офіційною доктриною, основою Росії було самодержавство — збирання та популяризація народних пісень, які оспівували свободу, означало незгоду з цією системою.

Розбудова України вимагала діяльності «класифікаторів», тих, хто давав назви певним явищам, формулював концепції, отже, мали з'явитися ті, хто взяв би на себе створення системи відповідних понять, уявлень, структурування національної ідентичності. Ці особистості, переважно представники російськомовної інтелігенції, українського, російського або змішаного походження, стали провідниками селян-

ської нації. У багатьох відношеннях ці інтелектуали відчували себе українцями й росіянами водночас, що цілком відповідало тодішній українській соціально-політичній ситуації. Масовою основою будь-якого українського руху, якщо б він і з'явився, могло стати лише кріпосне селянство, відповідно цей рух опинився б поза межами суспільно-культурного життя імперії.

Боротьба за Малоросію відбувалася переважно на сторінках літературних творів, історичних, філологічних та інших досліджень, у театрі. На цій початковій стадії, наприкінці XVIII ст., мова як така ще не вважалася визначальною ознакою нації; ця роль відводилася культурі, особливо політико-історичній ідентичності, саме вона була невід'ємною ознакою національності.

Вперше на мову звернули увагу в культурно найбільш «вестернізованому» регіоні України — в Полтавській та Харківській губерніях. Досить цікавими є спостереження Марка Раєфа щодо ролі освітніх закладів у цьому процесі: він вказує на відмінності у ролях Києва та Харкова. Київ, як давніший інтелектуальний центр, відігравав важливу роль у період культурного переходу від Московії до імперії. Харків, який на початку XIX ст. перетворився на провідний культурний центр українських земель, не лише сприяв русифікації еліт, а й став центром поширення ідей ідеалізму та романтизму, які, на думку Раєфа, були «необхідними передумовами модерного націоналізму»¹⁸.

Новий націоналізм відрізнявся не лише тим, що він не наголошував більше на регіональній чи історичній ідентичності, як це було раніше, — він підважував основи держави та імперського устрою. Традиційна українська еліта, майже повністю зрусифікована, перебувала на периферії цих зрушень. Першими та найенергійнішими пропагандистами нового варіанта національної ідентичності були інтелектуали, вчені, які систематично й наполегливо працювали над її науковим та філософським обґрунтуванням. Як зазначив Раєф, «старий регіоналізм помер. Під впливом романтизму, ідеалістичної філософії та внаслідок повної відмови уряду дозволити існування громадянського суспільства формувався новий націоналізм, що ґрунтувався на історичній антропології, філології та народній культурі (або ж на тому, що вважалося народною культурою)»¹⁹.

Зрозуміти обставини, за яких формувалася та формулювалася українська ідея, допоможуть міркування Бенедикта Андерсона щодо розвитку філології. Ось що пише Андерсон про революцію в мові та

філологічних дослідженнях наприкінці XVIII ст.: «Досягнення семіології спростували ідею про унікальну давність чи божественну природу іврити ... «Мова була вже не стільки засобом контакту людини із зовнішньою силою, скільки внутрішнім полем, яке об'єднувало тих, хто нею користувався». Філологія виникла завдяки цим відкриттям... З цього часу старим священним мовам — латині, грецькій та івритові — довелося змішатися на рівних онтологічних підставах з різнобарвним плебейським натовпом народних мов, виведених на ринок друкарським капіталізмом. Якщо всі мови мали однаковий світський статус, усі вони в принципі були рівними й однаково заслуговували на те, щоб ними захоплювалися й вивчали їх. Але хто мав це робити? Оскільки жодна з них уже не належала Богові, це мали робити їхні носії, ті, хто розмовляв та читав ними»²⁰.

Розбудова модерної України також вимагала іншого філософського оформлення, яке не ґрунтувалося б ані на теологічних, ані на монархічних принципах. Якщо брати до уваги такі чинники, як культурне панування греко-католицького духовенства в західних регіонах України (яке зберігалося впродовж XIX ст.) та наявність польської літературної мови й світської літератури вже у XVI ст., стає зрозумілою уповільненість процесу націотворення в українців Галичини та інших регіонів Австрії і надзвичайна привабливість польського націотворчого проекту для «русинів» — явищ, не надто помітних до 1772 р., але дедалі очевидніших за австрійських часів. Суто релігійне світосприйняття суперечило модерному світському світоглядові. З цим було тісно пов'язане питання про владу в даному суспільстві: духовенство, як власник священної мови спілкування з Богом, не мало бажання ділитися владою зі світськими елітами. У 1830—1840 рр. духовенство боролось проти народної мови, яку намагалася запроваджувати молода інтелігенція; 1848 р. йому вдалося не допустити земельну аристократію до української спільноти. Греко-католицьке духовенство продовжувало боротьбу «на мовному фронті» аж до початку XX ст.

Таким чином, тривав процес визначення території сучасної України, який розтягнувся не на одне століття і завершився тільки в епоху після 1917 р. В XIX ст. його прояви спостерігалися не лише в таких галузях, як історіографія чи етнографія, він мав також і «матеріальне підґрунтя»: тривало заселення колись татарсько-турецького Півдня українськими селянами з російської східної України (або Малоросії) та польського Правобережжя, приєднаного до імперії наприкінці XVIII ст.

Геополітична сцена: зміна декорацій

Ми ніколи не дізнаємося, як мали розвиватися українсько-російські відносини, якщо б Російська імперія залишалася в кордонах до 1770 р. Умови, за яких відбувалося подальше становлення російської та української націй, сформувалися під впливом трьох головних подій на міжнародній арені. По-перше, поділи Польщі відсунули західні кордони Російської імперії далеко на захід. Унаслідок цього Малоросія, західна окраїна імперії до поділів, з'єдналася з Правобережжям, колишньою східною окраїною («Україною») Польщі. В історичній перспективі це привело до формування нової спільності, яку ми зараз знаємо як Україну, з центром у Києві (який до поділів Польщі був прикордонним містом). По-друге, територіальні завоювання Російської імперії на півдні (чорноморські території) уможливили колонізацію цих земель за рахунок людських ресурсів українських окраїн Росії та Польщі (останні були анексовані Росією в 1793-1795 рр.) — у даному разі йдеться про приєднання Південної України, колишньої окраїни Османської імперії.

Анексія земель, які раніше були польськими прикордонними територіями, призвела до «ревізії 1667 р.» (за Андрусівським договором, як відомо, українські території було поділено між Варшавою та Московією). Поділи Польщі змінили співвідношення сил на геополітичній арені саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з'ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів, і, зрештою, — в міжнародному устрої. Найочевиднішим було те, що Лівобережна та Правобережна Україна з'єдналися в межах однієї держави. Йшлося не лише про те, що кількість українців у Російській імперії зразка «після 1795 р.» різко збільшилась, а й про те, що польське питання вперше набуло величезного значення в російсько-українських відносинах.

Проте російська громадськість не зрозуміла того, що поділи Польщі змінили умови, за яких розвиватимуться відносини між Великою Росією та Малою Росією, між «Україною» та імперією. У XIX ст. мало хто з росіян усвідомлював важливість Польщі для російської політики й культури. «Придбання» кількох мільйонів католиків та уніатів, євреїв породило масу нових питань і проблем у російській політиці. Чи були ці нові піддані справжніми громадянами Росії? Чи мали вони право називатися *росіянами*, не будучи «*русскими*»²¹?

Російсько-польська боротьба за «окраїни»

Андреас Каппелер у книзі «Росія як багатонаціональна імперія» слушно звертає увагу на те, що польський національний рух відіграв роль підривного чинника в Російській імперії у двох відношеннях: по-перше, сам по собі, по-друге, через вплив на литовців, білорусів та українців. «Наприкінці ХХ ст. поляки ще раз відіграли подібну провідну роль у кризі Радянської імперії»²².

Після 1795 р. Російська імперія керувала колишніми польськими володіннями в союзі з польською шляхтою Правобережної України, Білорусії та Литви. До 1815 р. цей союз існував де-факто, після 1815 — де-юре. Польсько-російська згода не перетворилася на оформлений і тривалий союз на зразок австро-угорського «компромісу» 1866 р. Проте вона визначила умови, в яких довелося жити не одному поколінню українців: соціальне й культурне панування поляків разом з політичною, державною та військовою владою росіян.

Після 1830 р. ситуація різко змінилася. Польські повстання 1830-1831 рр. зруйнували польсько-російський симбіоз (досить розхитаний на той час тим, що імперія не дотримувалась умов 1815 р.). Росіяни та українці, і ті й інші з власних причин, утворили щось на зразок спільного антипольського фронту. Росіяни доводили, що ці землі не є польськими, і саме тут їх підтримали українці. (Лише з часом росіяни зрозуміли: українці мали на увазі те, що ці землі не є також і російськими). Таким чином, становлення сучасної України відбувалося не в «Австрії» чи «Росії», як стверджується у більшості підручників, а в певному суспільному просторі, де переважна більшість потенційних українців перебувала під владою польської шляхти. Ті, хто намагався модернізувати польську націю, пропонували українським кріпакам не лише волю, а й можливість перетворитися на поляків.

Ця нова концепція польської нації вперше постала під час інтелектуальних зрушень та політичних реформ — мирної «революції згори» останнього десятиліття XVIII ст. Польська нація витримала знищення польської держави Берліном, Віднем та Санкт-Петербургом. Поляки вижили передусім як суспільство; у соціальному просторі останніх років існування Речі Посполитої панували саме поляки. Однак суспільство старої аристократії поступово розмивалося розвитком промисловості та зростанням міст, новими суспільно-політичними ідеями. Нації, що стали спадкоємицями Речі Посполитої — сучасні

поляки, євреї, литовці, білоруси та українці, — справді можна вважати продуктом трансформації її старих класів, станів та релігійних груп, яка відбулася під впливом модернізації.

Україна під Росією та Польщею: дев'ятнадцяте століття

Для росіян початку XIX ст. Україна не існувала поза поняттям «Малоросія». Як зауважив Пол Бушкович, правий берег Дніпра ототожнювався у свідомості росіян з поляками: всі знали, що більшість тамтешнього дворянства — польського походження. Коли ж йшлося про південь, степові території — в уяві виникали Одеса, море, економічний бум — але в жодному разі не було згадки про українців: «Для російського письменника або читача Україною була Малоросія, стара Гетьманщина та Слобідська (згодом Харківська) губернія... Ця зосередженість виключно на лівобережних землях була наслідком декількох чинників. Уявлення про те, що лівий берег саме і є Україною, було настільки усталеним, що жодному тогочасному авторові не спадало на думку якось пояснювати це. Основною ж причиною, безсумнівно, була наявність дворянського суспільства на цій території... Оскільки більшість російських письменників тієї епохи належала саме до дворянства, дивлячись на Україну, вони бачили лише тих самих дворян, щоправда, «малоросійських». Зрештою, це дворянство було пов'язане з російським тісними особистими та сімейними зв'язками, чимало його представників були помітними постатями в загальноросійській політиці»²¹.

Якщо повернутися до тези Гроха про те, що «будителі» так званих «малих націй» походили з нижчих соціальних верств, життя українського поета Тараса Шевченка (1814—1861), на перший погляд, могло би бути підтвердженням цієї тези. Народжений у родині кріпака, Шевченко залишався в цьому статусі, аж доки друзі не викупили його. (На той час він вже був випускником Петербурзької Академії мистецтв). Проте Омелян Прицак звертає нашу увагу на ту обставину, що Шевченко став будівничим модерної української свідомості не тому, що він народився в селі, з дитинства був оточений народною культурою та розмовляв українською мовою. Розуміння саме політичного значення рідної культури та прагнення «націоналізувати» її, перетворивши її мову на літературну, прийшло значно пізніше, коли Шевченко покинув рідне село й познайомився з ширшим світом, спочатку у Вільно, згодом у Санкт-Петербурзі, — саме тоді в нього сформувалася нова політична й культурна свідомість. Прицак доводить, що лише

«полтавський поміщик» (це також варте уваги) Євген Гребінка (1812—1848) допоміг Шевченкові усвідомити ту обставину, що літературні кола зацікавлені в українській народній пісні, і що сучасна література фактично пишеться мовою цих пісень²⁴.

Серед тих, хто добре розумів, чого насправді прагнуть українські літератори, був видатний російський критик Віссаріон Белінський (1811—1848). Він бачив, що становлення української літератури може привести і фактично вже веде до ідеї окремого українського суспільства, і відповідно — до виникнення нації, для якої ця література створюється. Як зауважив Григорій Грабович, «незмінно негативна реакція Белінського на Шевченка пояснюється його принциповим несприйняттям літературного «сепаратизму», який логічно передбачав сепаратизм політичний»²⁵.

Щоправда, зі свого боку росіяни не розуміли того, що постать Шевченка є якісно новим етапом становлення України й занепаду Малоросії. Українці жили в двополосному російсько-польському світі, але росіяни й надалі вважали їх населенням своєї провінції. (Звернімо увагу на ту цікаву обставину, що деякі поляки поступово приймали ідею існування окремої української нації на колишніх польських землях.)

Цілком зрозуміло, що Росія відреагувала на цю релігійно-національну диверсифікацію імперії та пришествя ери націоналізму створенням власного визначення «Росії»: була сформульована доктрина «офіційної народності», яка базувалась на трьох принципах: «Православ'я, самодержавство, *народність*». Нація являла собою власність монарха; кріпацтво перетворювалося на національний інститут. Петра Великого, якого хіба що не обожнювали, зазвичай стали називати творцем Росії. Один із царських чиновників, граф Е. Канкрін (який, за іронією долі, народився в Німеччині під прізвищем Кребс) навіть писав про те, що «Росію варто було б називати Петровією, а нас петровцями, або ж імперію називати Романовією, а нас — романовцями». Російський журналіст прокоментував це так: «Ідея незвична, але цілком слухна!»²⁶ Цікаво, що ідеї Канкріна ставали надбанням громадськості саме в той час, коли нова українська інтелігенція визначала свій народ як націю, віддану ідеалам свободи.

Лише з часом росіяни почали усвідомлювати зв'язок між польським та українським питанням. Спосіб, в який це відбулося, мав усі ознаки поліцейської ментальності. Після польського повстання (остаточно

його придушили влітку 1864 р.) Санкт-Петербург зробив власні висновки: умови скасування кріпацтва на територіях, де відбувалося повстання, було переглянуто, розпочалася серія антикатолицьких заходів; уряд дійшов висновку, що український рух є наслідком «польського заклоту», спрямованого на розкол російської нації.

1863 р. так званий «валуєвський циркуляр» запровадив перші обмеження на вживання української мови. Уряд, який спирався на підтримку досить широких громадських кіл у цій сфері, вирішив, що українство є небезпечним, незважаючи на те, що українці, на відміну від поляків, обмежувалися виключно літературною та просвітянською діяльністю. У Росії почали розуміти: те, що роблять українці, підриває культурну й політичну єдність російської нації, яка, на думку освічених росіян, складалася з трьох етнографічних гілок: великоросів, малоросів та білоросів.

Російський уряд не вірив у те, що український рух може бути проявом автентичних, законних прагнень населення Малоросії, тому вирішив трактувати його як продукт іноземної (в даному разі польської) «інтриги». Саме тоді було створено стереотип, який залишався незмінним десятиліттями: «українофільство» вважали наслідком німецької, австрійської, ватиканської інтриги, не кажучи вже про те, що в різних варіантах воно й надалі залишалося «польським винаходом».

У 1876 р., згідно з таємним Емським указом, було запроваджено подальші обмеження на українське друковане слово, заборони на театральні вистави та виконання пісень українською мовою — це був новий етап в ототоженні української мови й культури з політичним сепаратизмом з боку імперського уряду. Як вважає Грабович, парадоксальним чином російський уряд допоміг у цей спосіб позбавити українську літературу провінційного статусу, піднести її на рівень політичного явища, як чогось підривного, сепаратистського або протонаціоналістичного: «Цілком зрозуміло, що ці ознаки вже мали проявлятися, більш чи менш виразно, як у Шевченка, або ж *in potentia*»²⁷.

Модель російської нації та суспільства, яку запроваджував царат, зіткнулася з протидією з двох боків. Можна сказати, що в той історичний період існувало принаймні два альтернативних шляхи відокремлення від імперії. Один із них полягав у критиці фундаментального принципу, на якому була побудована імперія, — самодержав-

ства, і, зрештою, — в його запереченні. Саме це стало основою глибокого розколу в російській ідентичності, символом якого можна вважати назву книги Ніколаса В. Рязановського «Розходження шляхів», в якій йдеться про взаємини між урядовими колами та російською освіченою елітою в першій половині XIX ст.²⁸ Другий варіант «відокремлення» був представлений українською ідеєю.

Україна й турецька/татарська спадщина

Подібно до того як російська громадськість свого часу не побачила вплив поділів Польщі на українців, останні так само не відразу усвідомили перспективні наслідки приєднання до імперії колишніх турецько-татарських володінь у чорноморському регіоні.

Починаючи з XVIII ст., тривала поступова й неухильна колонізація Півдня та Південного сходу. Доти ні українці, ні інші слов'янські народи тут не жили. Отже, власне для українців націоналізація цього простору не була лише справою прилаштування національної назви до їхньої традиційної території проживання, якій інша нація чи націоналістичний рух давали іншу назву. В Європі XIX ст. українці були неординарним прикладом того, як народів доводилося створювати те, що в епоху націоналізму мало стати основою життєвого простору нації, її *батьківщиною*. Це були нові землі Росії, зрозуміло, росіяни називали їх «Новоросією». Проте ці простори заселялися переважно українцями, і вони згодом мали претендувати на них. На той час, коли фактично відбувалося це просування на південь і відповідне розширення українського простору, самі українці не вбачали в цьому процесі ознак націотворення. (Те саме можна сказати і про російську громадськість та державні кола.) Опера «Запорожець за Дунаєм» з'явилася набагато пізніше, у 1860-ті роки, і лише у 1870-ті Михайло Драгоманов чітко обґрунтував причини, з яких «Новоросія» підпадає під визначення України.

У російській національній свідомості завоювання чорноморського простору та Криму пов'язане передусім з імперською воєнною величчю та заснуванням Одеси й Севастополя. З погляду українського національного епосу, освоєння цього простору починається на декілька століть раніше; це передусім історія народу, його подвигів, його колонізаторських здібностей. В цьому контексті, мабуть, легше зрозуміти сучасні українсько-російські суперечки щодо Чорноморського флоту. Для росіян це питання військового престижу та національної величч; для українців Південь — це ще одне свідчення уславленого

прагнення народу до волі, символізованого в картині Репіна «Запо-
рожці пишуть листа турецькому султанові».

Відень і слов'янське питання

Нарешті, ми маємо нагоду звернутися до проблеми, яка зазвичай є типовою для праць, присвячених новітній історії України. Становлення сучасної України відбувалося як процес її самовизначення стосовно Росії та Польщі. Після історично першої спроби формування нації, розпочатої історичною елітою, тривала подальша «культуризація» та «етнізація» нації.

Безпосередній вступ Відня на сцену української історії мав величезне значення в перспективі, але не в тому розумінні, до якого звикли українські історики. Якщо об'єкт нашої уваги мав перетворитися на націю, то Відень створив новий вимір для «уміжнароднення» українського феномену. Перехід від Польщі під Австрію став також і переходом до іншого життєвого устрою: кріпаки стали суб'єктами правових відносин, людськими істотами де-юре.

Те, що Джефрі Готорн писав про вплив європейського абсолютизму на Африку в ХІХ ст., може бути застосовано в оцінці впливу Відня на Галичину: «Абсолютистські держави були в своєму абсолютизмі саме державами. Населення й територія були підконтрольними. І якщо вони виникали не на основі вже наявної політичної спільноти, то майже завжди сприяли її створенню. Суперники, що з'являлися згодом..., могли визнати цю спільноту або ж принаймні визнати те, що існує спільнота, за яку треба змагатися»²⁹.

Австрійські реформи створили передумови для виникнення такої спільноти, але вони не перетворили селян і греко-католиків на українців. Першою «вищою» формою їхньої ідентичності стало «рутенство», політична свідомість будувалася на лояльності щодо імперії — назвемо її, користуючись терміном Томаша Масарика, «віднецентризмом». Хто справді мав нагоду скористатися перевагами австрійських реформ — так це поляки; вони знали, що робити з єдиною Галичиною, тією новою територіальною спільнотою, яка утворилася зі східної, переважно русинської, частини (до 1772 р. — воеводства Руського) та західної, польської частини. Усе могло бути зовсім не так, якби «Русь» залишалася під владою Відня як окрема одиниця. Після того як поляки спромоглися трансформувати свою власну ідентичність упродовж 1790-х років, стало очевидним, що реформи Відня

лише розчистили шлях для тріумфальної ходи «полонізму». Фактично після 1795 р. полонізація «Русі» відбувалася набагато інтенсивніше й масштабніше, ніж упродовж чотирьох століть між 1370 та 1772 роками.

Хоч і досить повільно, але все ж таки формувалася нова суспільна реальність. Старі, жорстко окреслені соціальні межі та структури поступово піддажувались «культурою» — зростанням письменності, поширенням знання про довколiшній світ, розвитком науки й суспільної думки. Уявлення про те, що означає бути поляком, змінювалось. Нова польська свідомість була відкритішою для тих «русинів», «греко-католиків», які вже не належали до селянського стану, для тих дітей священників, які не бажали повторювати життєвий шлях своїх батьків і прагнули стати лікарями, інженерами або вчителями. На початку XIX ст. русинам бракувало світської, секуляризованої ідеології; їхня власна жива мова перебувала поза такими сферами вжитку, як друкарство, освіта, громадські справи. Тут домінувала польська мова та відповідний світогляд; окремі особистості, які досягали певного інтелектуального рівня та соціального статусу, могли зробити це лише в рамках «полонізму».

Тим часом маси залишалися греко-католицькими та «проімперськими» — доки кріпосне право визначало спосіб життя визначальної більшості. У 1830-ті, після польського повстання 1830-1831 рр. і через три покоління після 1772 р., деякі молоді «русини» почали серйозно придивлятися до того, що відбувається в Харкові, Полтаві та Києві. Вони прийняли українську культуру зі Сходу як потужний імунний засіб проти «полонізму» і водночас як спосіб виходу на світову арену. Отже, «Україна» приєдналася до масштабного історичного змагання між Росією та Польщею. Сторонній спостерігач, чеський літератор і громадський діяч Карел Гавлічек (1821—1856) охарактеризував полеміку (та реальну боротьбу) між росіянами й поляками як «басню про двох вовків». «Якщо на цій картині є ягня, — писав він, — це українці»³⁰.

Ширший світ, поза межами російсько-польського простору, став свідком появи окремого українського народу. «Інтернаціоналізація» українського феномену, що розпочалася з поділами Польщі, поглиблювалась новим інтелектуальним кліматом у Європі, пов'язаним з виникненням ідеї нації. Оскільки виникла ідея слов'янської родини націй та утворилися відповідні інституційні структури (наприклад, кафедри славістики в Празі та Відні), — українці досягли того рівня розвитку, коли вони могли претендувати на право називатися нацією, незважаючи на ту обставину, що вони не мали необхідного політичного статусу.

Україна — одна нація чи дві?

Відособлення українців від росіян і поляків не гарантувало того, що ті українці, які не бажали бути росіянами, об'єднуються з тими, хто не хоче перетворюватися на поляків. Російські українці боронили свою ідентичність від росіян; галицькі та й ті правобережні українці, що жили під Росією після 1793-1795 рр., переймалися переважно тим, як зберегти себе поряд з поляками. Потрібен був час, аби «російські» українці почали думати про «польських» та «австрійських» як про співвітчизників, а останні — сприймати перших у той самий спосіб.

Саме галичани першими спрямували свій погляд на «Україну». Це відбувалося поступово, в декілька етапів. Спочатку, після 1772 р., коли в ці відносини втрутився Відень, стався частковий але вирішальний вихід з-під тотальної соціальної та культурної залежності від *шляхти*. «Рутенство», як невдовзі з'ясувалося, виявилось неефективним засобом проти колонізації. На другому етапі відбувалася колонізація мас, оскільки «полонізм» уже мав інший зміст — він ототожнювався не лише зі старою польською аристократією, а й також із революційною програмою соціального визволення та культурною свободою. І лише на третьому етапі відбувся поворот до народу та його мови. Чинником, який прискорив це зрушення, було відкриття й визнання українського світу в Російській імперії. Цей етап розпочався лише у 1830-ті роки.

Зрозуміло, не варто спрощено сприймати цей розвиток як неухильний, лінійний процес. Перед тим як Галичина остаточно вирішила стати частиною України, довелося пережити також і період *московізму* — орієнтації на Росію. Але тут виникає ще одне питання: чому галичани, відмовляючись як від польського, так і від російського варіантів, не схотіли стати галицькою нацією; чому вони перетворили себе на невеличку частину України?

Дозволимо собі висловити два припущення. По-перше, Україна мала культурні ресурси, які давали галичанам можливість компенсувати культурну та соціальну відсталість, робили їх конкурентоспроможними щодо польської культури, суспільства й політикуму. По-друге, входячи до складу України, галичани ставали частиною національної спільноти, більшої за Польщу. Не випадково вони називали її *Велика Україна*. Поза межами цієї України галицька спільнота дорівнювала за чисельністю словакам чи литовцям. Можливо, відчуття того, що саме Україна дає їм шанс на виживання у протистоянні з поляками, підштовхнуло католиків-галичан до об'єднання з православним Сходом — проти католиків-поляків.

Саме тепер, мабуть, варто нагадати про те, що період після 1795 р. і впродовж значної частини ХІХ ст., незважаючи на домінування російської влади в політичній сфері, був часом польської культурної гегемонії на землях колишньої Речі Посполитої. Ознакою цього періоду було поширення «полонізму» на Київ і далі на схід — на Харків. (Поляки були серед засновників Харківського університету, взагалі Харків виконував роль каналу зв'язку із Заходом — через Варшаву, а не через Москву та Санкт-Петербург, — це мало велике значення для розвитку українства.) Отже, у світлі цих фактів стає зрозумілим, чому усвідомлення необхідності відокремлення від поляків було таким чітким серед галичан. Український антиполонізм був настільки інтенсивним, що після 1867 р., коли віденський уряд уклав угоду з поляками й русини втратили його покровительство, деякі з них почали шукати порятунку від поляків у царській Росії.

Отже, не дивно, що питання внутрішньої єдності українців десятиліттями перебувало в центрі уваги українських діячів. У 1906 р. історик Михайло Грушевський опублікував статтю «Україна та Галичина», в якій застерігав своїх співвітчизників від того, щоб вони повторили шлях сербів і хорватів — двох націй, які мали спільне етнічне походження. Грушевський доводив, що спільність етнічного походження ще не є гарантією виникнення єдиної нації; трансформація етнічної групи в націю потребує великої роботи й бажання. Етнічне походження є лише основою, відправним пунктом. Розвиток спільної, єдиної української мови вимагав свідомої політики, послідовних зусиль — і Грушевський закликав українців з обох боків кордону до спільної праці³¹.

Говорити про те, що український націотворчий процес став повномасштабним, можна, мабуть, лише за наявності окремих особистостей та організації, які думають і діють у рамках «ланукраїнської» національної парадигми, що виходить за межі боротьби західних українців проти Польщі та східних — проти Росії.

Українці цілком свідомо та енергійно працювали над створенням єдиної літературної мови; західні українці брали за зразок східноукраїнських авторів. Але зазвичай цей взаємозв'язок між мовою та націотворенням трактується неадекватно. Українці Росії та українці Австрії перетворилися на єдину націю не тому, що вони розмовляли однією мовою; вони саме й почали розмовляти однією мовою тому, що спочатку вирішили стати єдиною нацією. Підійти до такого рішення їм допомогло найбільше досягнення Грушевського — його синтеза украї-

нської історії. Грушевський створив певний ідеал і водночас окреслив шляхи його досягнення; він створив концепцію української історії, в якій українцям пропонувалася спільна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не лише окремих її частин. Обґрунтувавши єдність української нації історичними аргументами, Грушевський особливий наголос зробив на виключній важливості зв'язку між Києвом та Львовом у критичні моменти історії. Як нещодавно зазначив Джон Армстронг, Грушевський теоретично обґрунтував «український міф», і зробив він це мовою сучасної йому науки³².

Не менш наполегливо (і це також було не менш важливо) Грушевський виступав проти ідеї «тисячолітньої держави російської», заперечуючи існування єдиної «російської» нації протягом тисячоліття. В очах сучасного автора-політолога Біловезька угода 1991 р., за якою лідери трьох східнослов'янських республік і націй скасували Радянський Союз, виглядає політичною реалізацією наукової схеми Грушевського. Факт створення незалежних держав — Україна, Білорусь та Росія — досить легко пояснити на прикладі інтерпретації минулого, запропонованого Грушевським, зокрема в його знаменитій статті 1904 р. про «звичайну схему» історії східних слов'ян³³.

Одночасно з Грушевським Іван Франко сформулював політичні завдання, що впливали з історичних концепцій його сучасника. У відкритому листі до галицької молоді Франко чітко окреслив місію націоналізму та суть змагань за націю: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних набутоків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава не може остаятися»³⁴.

ВИСНОВКИ

Оцінюючи перспективи української нації, звернімося до ідей, висловлених російським релігійним мислителем Георгієм Федотовим, який ще у 1920-1930-х рр., будучи політичним емігрантом, розмірковував над українсько-російськими відносинами після можливого падіння

комунізму. Федотов вважав, що одним із найголовніших чинників у цих відносинах є наявність третьої сторони — Польщі, «з якою її [Україну] зв'язують віковічні історичні пуга. Україні об'єктивно доведеться вибирати між Польщею та Росією, і значною мірою від нас залежить, аби цей вибір не був зроблений проти нашої старої спільної батьківщини»³⁵.

Не менш важливим для збереження єдності Росії було, на думку Федотова, збереження тієї ролі російської культури, яку вона відігравала в забезпеченні народам імперії «доступу до світової цивілізації». Він писав: «Так було в Петербурзький період імперії, і так воно має бути [в післярадянському майбутньому]. Якщо народи Росії вчитимуться не в Москві, не в Санкт-Петербурзі, а в Парижі та Берліні, вони не залишаться з нами»³⁶.

Ми не знаємо, що сказав би Федотов про сучасну ситуацію, коли до складу України включено регіони, які в його часи належали до Польщі, Чехословаччини та Румунії і були скоріше католицькими, ніж православними. Україні не потрібно робити «вибір» між Росією та Польщею; Польща відмовилася від будь-яких претензій на Україну й визнала її незалежність. Отже, Варшава перетворила себе з історичного ворога на важливого союзника. А після розпаду Радянського Союзу і неросіяни і росіяни «вчаться» не лише в Парижі, Лондоні чи Франкфурті, а ще й у Нью-Йорку, Бостоні, Торонто й Токіо.

Утім, загалом думки Федотова заслуговують на серйозну увагу саме сьогодні. Як для Росії здатність бути вікном у світ для її народів є запорукою єдності країни, так і для України можливості незалежного існування значною мірою залежатимуть від її успіхів у виведенні українців у світ та ознайомленні світу з Україною. Успіх чи невдача у розв'язанні основних «внутрішніх» проблем України безпосередньо пов'язані з тим, які відносини вона налагодить зі світовою спільнотою. Ідея України як незалежної держави, як нації, доводимо ми в цій статті, полягала в тому, щоб її народ мав безпосередній доступ до центрів цивілізації, замість того, щоб потерпати від меншовартості та шукати посередника.

Під час візиту до Києва у травні 1995 р. Президент Клінтон виголосив промову в університеті імені Шевченка, в якій запевняв українців, що Сполучені Штати беззастережно підтримують незалежність України. На цю заяву аудиторія відреагувала з великим ентузіазмом. Натовп біля університету відгукнувся овацією, коли Клінтон закінчив свою промову словами: «Слава Україні!»

«Він сказав це українською!» — вигукнула Оксана Шульга, 65-річна

пенсіонерка, яка стояла на паркані, намагаючись побачити американського президента. Згодом, знайшовши групу американських репортерів, які спостерігали церемонію, вона вирішила пояснити їм суть сучасних подій: «Ми хочемо бути частиною світу, — сказала вона, — а не частиною Росії». І, показавши на президента, додала: «Він це розуміє»³⁷.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Rumer E.V. Eurasia Letter: Will Ukraine Return to Russia? // Foreign Policy. - 1994. - Vol 96. - P. 129-144. Див. узагальнюючі праці останніх років: Subtelny O. Ukraine: A History. - Toronto: University of Toronto Press, 1988 (українське видання - К.: Львів, 1991) та Magocsi P.R. A History of Ukraine. - Seattle, Wash.: University of Washington Press, 1996. Про сучасні дискусії див.: von Hagen M. Does Ukraine Have a History? та Grabowicz G.G. Ukrainian Studies: Framing the Contexts // Slavic Review. - 1995. - Vol. 54. - №3. - P. 658-673 та 674-690 відповідно; а також коментарі А. Каппелера, Я. Ісаєвича, С. Плохія та Ю. Сльозкіна (Ibid. - P.691-719).

2. Всупереч поширеному поглядіві, поляки в ранньомодерну епоху, хоч і мали спільну з Заходом релігію, вважали себе окремою політичною та культурною спільнотою, вищою за західну. Отже, їхнє самовизначення також будувалося на порівнянні із Заходом, хоч і в зовсім інший спосіб, ніж це робили росіяни, протиставляючись «Європі» (Walicki A. Poland Between East and West: The Controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland, the August Zaieski Lectures, Harvard University, 18-22 April 1994 (Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, 1994).

3. Wolff L. Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. - Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1994.

4. Beauvois D. The Noble, the Serf and the Revizor: The Polish Nobility Between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses (1831-1863). - Chur, Switzerland: Harwood Academic Publishers, 1991 (переклад з французької; див. також українське видання - К.: Основи, 1997) та «La Bataille de la terre en Ukraine, 1863-1914: Les Polonais et les conflits socio-ethniques» (Lille: Presses Universitaires de Lille, 1993), українське видання - К.: Критика, 1998.

5. Rudnytsky I.L. Franciszek Duchinski and his Impact on Ukrainian Political Thought // Essays in Modern Ukrainian History. - Cambridge,

Mass.: Harvard University, Ukrainian Research Institute, 1987). - P. 194. Посилання на нові роботи з історії польсько-українських стосунків див: Szporluk R. *After Empire: What? // Daedalus*. - 1994. Vol. 123. - №3. - P. 21-39 (див. цю збірку). Див. також Prizel I. *The Influence of Ethnicity on Foreign Policy: The Case of Ukraine // Szporluk R. (ed.) National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*. - Annonk; New York; London: M. E. Sharpe, 1994. - P. 103-128. Інше видання: Potichnyj P.J. (ed.) *Poland and Ukraine: Past and Present*. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980.

6. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. - London; New York: Verso, 1991). - P. 6.

7. Greenfeld L. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. - Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992. - P. 254. Докладний аналіз місця «Європи» в російській думці та політиці див. Neumann I.B. *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations*. - London; New York: Routledge, 1996.

8. Оскільки для британців цим «іншим» був католицизм, зокрема в політичній сфері — католицька Франція, ірландці не отримали перепустки до цієї спільності (Colley L. *Britons: Forging the Nation, 1707-1837*. - New Haven, Conn.: Yale University Press, 1992. -P. 5-6. Коллі посилається на аргументацію Пітера Салінза, який твердить, що національна ідентичність «подібно до етнічної чи общинної ідентичності, є випадковою та відносною: вона визначається соціальними або територіальними кордонами, накресленими для того, щоб відокремити колективне «ми» та його підсвідоме заперечення «інших» (Ibid. Цит. за Sahlins P. *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. - Berkeley; Los Angeles, Calif.: University of California Press, 1989. - P. 271.

9. Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations / Transl. by V. Fowkes* - Cambridge: Cambridge University Press, 1985. Див. також Gellner E. *Encounters with Nationalism*. - Oxford; Cambridge, Mass.: Blackwell, 1994. - P. 182-200 (у цьому есе можна знайти спостереження щодо концепції Гроха).

10. Як вважає Прасенжет Дуара, «потенційно нація є вже сформованою, якщо уявлення про межі спільноти є [sic] трансформованими ..., коли групі вдається впровадити свій варіант історичного міфу, апології чи контрапології, тяглості чи перервності у власному та спорідненому з ним культурному середовищі...» Водночас Дуара зауважує, що «з

історичного погляду, унікальним та новим у націоналізмі є не стільки епістеміологічні категорії, такі як тип ідентичності чи форми свідомості», скільки «глобальна інституційна революція ..., яка породжує власні, надзвичайно привабливі варіанти організації національної держави». Див.: Duara P. *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China*. - Chicago, Ill.; London: University of Chicago Press, 1995. - P. 65-66. Загальне тлумачення націоналізму в Дуари наближене до підходу Грінфелд та мого власного розуміння проблеми: «Що є справді новим у модерному націоналізмі — це наявність світової системи національних держав» (Ibid. - P.8-9.); див. також: Bourdieu P. *Language and Symbolic Power* / Ed. J.B. Thompson; transl. G. Raymond and M. Adamson. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991. Хоч проблема становлення нації не є центральною для автора, він висвітлює «інтелектуальне забезпечення» цього процесу.

11. Див., наприклад: Tomaszewski J. *Rzeczpospolita wielu narodow*. - Warsaw: Czytelnik, 1985. - P. 38ff. Не варто нагадувати, мабуть, що існує величезний масив літератури з цього питання.

12. Щодо проблеми розпаду історичної польської нації в контексті зародження української та інших націй з колишніх народів Речі Посполитої див. у моїй статті: Polish-Ukrainian Relations in 1918: Notes for Discussion // P. Lacawski (ed.) *The Reconstruction of Poland, 1914-1923*. - London: Macmillan, 1992. - P. 41-54. (Див. цю збірку). Герцль цит. за: Chojnowski A. *Problem narodowosciowy na ziemiach polskich...* // A. Garlicki (ed.) *Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej*. - Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1986. - P.180.

13. Kohut Z.E. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s*. - Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, 1988. - P. 63 (українське видання - К.: Основи, 1996). Поема С. Дівовича востаннє надрукована в книзі: «Українська література XVIII ст. / Упоряд., вступ, коментар О.В. Мишанича. — К.: Наук. думка, 1983 С. 384-414. Фрагмент з поеми Дівовича подано в кн.: Lindheim R. and Luckyj G.S.N. (eds.) *Towards an Intellectual History of Ukraine*. - Toronto: University of Toronto Press, 1996. - P. 69-70.

14. Greenfeld L. Op. cit. - P. 238-239; виділення за оригіналом. Грінфелд зауважує: «Кількість українців серед інтелектуалів, вихідців з недворянських верств, є надзвичайною; немає жодних сумнівів у тому, що вони відігравали величезну роль у діяльності інтелігенції вісімнадцятого століття» (Ibid. - P.531, n.90).

14. Едвард Л. Кінан доводить, що Московія не мала уявлення, що вона є спадкоємицею Києва: «Ці люди навіть і не думали про Київ» (Keenan E. On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors // S.F. Starr (ed.) *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. - Armonk; New York; London: M. E. Sharpe, 1994. - P. 19-40; українське видання — Едвард Кінан. Російські історичні міфи. — К.: Критика, 2001. С. 21.

На думку Кінана сучасні вчені та ширший загал піддаються впливам певних міфів ранньої «російської» історії, не усвідомлюючи того, що вони є продуктом значно пізнішої епохи, часів становлення російської нації. Ідея історичного зв'язку між Московією та Києвом («Київський міф»), інтерпретація монгольського періоду (міф про «татаро-монгольське ярмо») або популярний міф про так звані візантійські та грецькі впливи «належать до найбільших містифікацій в усій європейській культурній історії» (Ibid. - P. 27, 37); Keenan E. *Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654: An Agenda for Historians* // P. J. Potichnyj et al. (eds.) *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. - P. 20-38; українське видання — Едвард Кінан. Російські історичні міфи. — К.: Критика, 2001. С. 42-68.

16. «Poletyka, Hryhorii», стаття у кн.: *Encyclopedia of Ukraine* / Ed. by D. Husar Struk. - Toronto: University of Toronto Press, 1993. - Vol. IV. - P. 94.

17. Saunders D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750-1850*. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. - P.9. Сондерс посилається на кн.: Лазаревский А. М. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. — Харьков, 1898. - С. 15.

18. Raeff M. *Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century* // P. J. Potichnyj et al (eds.) *Ukraine and Russia...* - P. 82.

19. Ibid. - P. 80. Цей випадок є ілюстрацією думки Бурдьє про те, що «передумовою політичного перевороту є інтелектуальний переворот у світогляді». Bourdieu P. Op. cit. P. 127-128.

20. Anderson B. Op. cit. - P. 70-71. Цитата в цитаті за: Said E. *Orientalism*. - New York: Pantheon Books, 1978. - P. 136.

21. Огляд конкурентних моделей російської нації в контексті політики російського царизму та Радянського Союзу див.: Szporluk R. *The Fall of the Tsarist Empire and the USSR: The Russian Question and Imperial Overextension* // K. Dawisha and B. Parrott (eds.) *The End of*

Empire? The Transformation of the USSR in Comparative Perspective. - Armonk, New York: M. E. Sharpe, 1997. - P. 65-93.

22. Kappeler A. Russland als Vielvolkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. - Munich: C. H. Beck, 1992. -P. 179.

23. Bushkovitch P. The Ukraine in Russian Culture, 1790-1860: The Evidence of the Journals // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. - 1991. - Vol. 39. - №3. - P.343-344. Див. також: Saunders D. B. Contemporary Critics of Gogol's *Vechera* and the Debate about Russian *narodnost'* (1831-1832) // Harvard Ukrainian Studies. - 1981. - Vol.5. - №1. - P. 66-82.

24. Прицак О. Пророк // Київська старовина. - 1994. - №2. - С.11-12.

25. Grabowicz G. Ukrainian-Russian Literary Relations in the Nineteenth Century: A Formulation of the Problem // Potichnyj et al. (eds.) *Ukraine and Russia...* - P. 227.

26. Булгарин Ф. *Воспоминания*. - СПб: б.д., 1846-1849. -Т.1. - С.200-201; цитується за: Riasanovsky Nicolas V. *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825-1855*. - Berkeley; Los Angeles, Calif.: University of California Press, 1967. - P. 138. Рязановський також згадує іншого автора, який пізніше запропонував перейменувати країну в «Николаевію».

27. Grabowicz G. Ukrainian-Russian Literary Relations... - P. 226-227.

28. Riasanovsky N.V. *A Parting of Ways: Government and the Educated Public in Russia, 1801-1855*. - Oxford: Clarendon Press, 1976.

29. Hawthorn G. *Sub-Saharan Africa* // D. Held (ed.) *Prospects for Democracy: North, South, East, West*. - Cambridge: Polity Press, 1993. -P. 344.

30. Havlíček K. *Politické spisy* / Ed. Z. Tobolka. - Prague: n.p., 1900-1903. - Т.І. - P.70; цит. за: Reinfeld B.K. *Karel Havlíček (1821-1856): A National Liberation Leader of the Czech Renaissance*. - Boulder, Colo.: East European Monographs, 1982. - P. 25. У своїй праці «Slovan a Čech»

Гавлічек доводив, що слов'ян не можна вважати єдиною нацією, навівши приклад польсько-російських взаємин: «Ненависть між цими двома народами є такою сильною, що вони виключають одне одного з родини слов'янства! Поляки стверджують, що росіяни — це монголи, росіяни називають поляків сарматами. Головним яблуком розбрату для кожного покоління поляків і росіян є право на Україну. І поляки і росіяни претендують на цю землю як споріднені народи. Росіяни вказують на те, що в них з русинами спільна релігія; поляки відповідають формуванням уніатської церкви. Зараз росіяни сподіваються оволодіти Україною, русифікуючи її народ, подібно до того як поляки полонізували литовців, відокремлюючи вищі класи від решти населен-

ня. (Pražské noviny (1846-1848). Politické spisy Karla Havlička Borovského. Vyd. Dr. Zdeněk V. Tobolka. — Praha, 1900. S. 59, 61-2, 65).

31. Грушевський М. Україна і Галичина // Літературно-науковий вісник. - 1906. - Т. XXXVI. - С. 489-496; цитується в: Ругмак Т. М. *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*. - Toronto: University of Toronto Press, 1987. - P. 79-80 n.

32. Armstrong J.A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Potichnyj et al. (eds.), *Ukraine and Russia...* - P. 125-139. Ентоні Сміт зауважив, що «... етнічні спільноти часто створюють політичні міфи (або ж міфологеми), які, власне, стають складниками політичної спільноти... Головна відмінність між ними полягає в тому, що є «династичні» та «общинні» міфологеми, — одні політичні міфи прилаштовані до сакралізованого монархізму, інші — до сакралізованої народної спільноти (Smith A.D. *Ethnic Identity and Territorial Nationalism in Comparative Perspective* // A.J. Motyl (ed.) *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities, History and Comparison in the Study of the USSR*. - New York: Columbia University Press, 1992. - P. 50. Як бачимо, українська «міфологема» побудована на ідеї народу як культурної спільноти з певними етичними та соціальними цінностями. Ця спільнота може існувати і без держави, тому вона засадничо несумісна з офіційним визначенням «народності», в якому самодержавство є базовим елементом російської імперської ідентичності, що включала також і «малоросів».

33. Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства. - СПб, 1904; передруковано та перекладено в кн.: A. Gregorovich (ed.) *The Traditional Scheme of «Russian» History and the Problem of a Rational Organization of the History of the East Slavs*. - Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1966.

34. Франко І. Відкритий лист до галицької української молоді // Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. - К.: Наукова думка, 1976. - Т. 45. - С. 404; процитовано в кн.: Забужко О. *Філософія української ідеї та європейський контекст: Франковий період*. - К.: Наук. думка, 1992. - С. 61. (Назва книжки Забужко відображає її головну ідею: «Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період»).

35. Федотов Г. Будет ли существовать Россия? // О Российской и русской философской культуре, Философы русского послеоктябрьского зарубежья. — Москва: Наука, 1990. — С. 455.

36. Там же. - С. 461.

37. Devroy A. and Rupert J. Clinton Commends Ukrainians for Sticking with Tough Reforms // *Washington Post*. - 1995. - 13 May. - P.A20. У 1997 р. в Мінську, під час демонстрації солідарності з сербськими та болгарськими демократами, учасники підняли транспарант «Ми хочемо жити в Європі, а не в Росії!». (Мороз О. Кремлевские политики пугают // Лит. газета. - 1997. - 5 февр. - С.9.) Можемо припустити, що майбутнє Білорусі як держави залежатиме не від того, скільки людей розмовляють білоруською (а не російською), а від здатності національних діячів довести цим людям, що незалежність їхньої республіки від Москви є запорукою відкритості «світові».

SUMMARY

Roman Szporluk / Ukraine: from Imperial Periphery to a Sovereign State /

Modern Ukrainian nationality may be understood as an identity created by educated Ukrainians rejecting Polish and Russian attempts to include Ukrainians into their respective national identities. Although it first appeared in those parts of present-day Ukraine that had been under Russian rule the longest, the tsarist authorities treated the Ukrainian movement as a product of foreign intrigue. Ukrainians under Austrian as well as Russian rule did not become one nation by 1914 because they spoke one language but because they decided that they would be one nation despite linguistic and other differences.